

YEGANƏ ORUCOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADU
orucova-yeqana@rambler.ru

FRANSIZ DİLÇİLİYİNDƏ DİSKURS NƏZƏRİYYƏSİ

Açar sözlər : diskurs, mətn, koheziya, koherentlik

Ключевые слова : дискурс, текст, когезия, когерентность.

Key words : discourse, text, cohesion, coherence.

Elmi əsərlərin təhlili göstərir ki, “*discours*” fransız, Şimali Amerika, alman, rus, yaxud anqlo-sakson linqvistləri üçün eyni məna daşımır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu məktəblər fərqli oduqları qədər də bir-birinə yaxındır. Birinin digərinə təsiri, birinin digərinə əsaslanması danılmaz bir faktordur. Məsələn, 60-cı illərin sonlarında Fransada müəyyən edilmiş “*L’analyse du discours*” Marks, Freyd tərəfindən daxil edilmiş alman nəzəri əsası, eləcə də Hegel, Husserl, Heidegger (“H”) fəlsəfi ənənə olmadan necə olardı” [4, 6]. Ola bilsin ki, fransız məktəbi daha homogen olaraq qalır. Fucolta tez-tez istinad edən digər tendensiyalar fransız tendensiyaları ilə birləşir. Bu üsulla, “danışan subyektin tənqidi və essensializmin cari poststrukturalistdə inkişafı diskursun fransız nəzəriyyəsindən bəhrələnmişdir” [6, 18].

Diskursla bağlı fikir və araşdırmalar tarixi şərti olaraq iki dövrə bölünür. 1-ci dövr F.de Sössürün 20-ci əsrin əvvəlində ilk dəfə nəşr olunmuş Ümumi dilçilik kursu əsərində dil və nitq dixotomiyasını təqdim etməsindən başlayaraq M.Fukonun 1969-cu ildə nəşr olunmuş Biliyin Arxeologiyası adlı kitabındakı diskurs və bilik arasında əlaqələr haqqında fikirlərinə qədər olan müddəti əhatə edir. İkinci dövr isə M.Fukonun həmin fikirləri ilə başlamış və hələ də davam edir [1, 8].

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Fransada diskurs təhlilinin elm sahəsi kimi meydana çıxmasını 1969-cu ildə “*Langages*” jurnalının “*L’analyse du discours*” adlanan xüsusi nömrəsinin işıq üzü görməsi ilə əlaqələndirirlər. Diskurs təhlili ilə məşğul olan fransız məktəbinin tədqiqatları 70–80-cı illərdə monoloji xarakterli yazılı siyasi mətnlərin təhlili ilə əlaqədar olmuşdur.

“Fransız “ tendensiyası Sössürə, Lakana və Althusserə birləşərək strukturalizmə əsaslanır. “Bu, fransız diskursunun analizini “fransızsayağı” xarakterizə edən, cəmiyyətdə həyat əlamətlərinin ciddi, hərtərəfli təsviri görünüşdür” [6, 10].

Əgər əvvəllər ifadələr kontekst nəzərə alınmadan öyrənilirdisə, 80-ci illərdən başlayaraq, strukturalizmin azalması ilə və praqmatikaya dönüşü ilə ssenari dəyişdi. Buna səbəb dil aktlarını diskurs faktlarına çevirən Sössürün “*langue et parole*” dixotomiyası deyil, ifadənin problematikası oldu.

Diskurs cümlə kimi xüsusi daxili quruluşa, sintaksisə və diskursiv səriştə ilə diskursiv realizə arasındakı (compétence discursive/performance discursive) fərqə malik olmalıdır. [15, 304].

Diskurs sintaksisinin əsas kateqoriyası – koherentlikdir (cümlə üçün qrammatikliyin vacib olduğu kimi). Bundan əlavə, diskursun təhlilində diskursiv yaddaş, diskursiv anafora, diskursun referentləri və s. kimi kateqoriyalar tədqiq olunur və bu, diskursu koqnitiv linqvistikada tədqiqat obyektlərindən biri kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Diskursiv təhlil onun əsas problemi olan – diskursun interpretasiyası ilə qarşılaşır, burada iki xüsusiyyət aşkar olunur:

(a) frazaarası anaforanın mövcudluğu təsdiq edir ki, frazadakı bəzi elementlər onun məhdud çərçivələri daxilində şərh oluna bilmir və onların mənası, yalnız diskurs səviyyəsində aşkar oluna bilər;

(b) diskursun interpretasiyası onu təşkil edən ifadələrin interpretasiyası ilə məhdudlaşmır. Koherentlik diskursu formalaşdıran kateqoriya kimi çıxış edir. Cümlənin ardıcılığı (məntiqliliyi) koherentlik kimi qəbul olunur (əgər onların təşkili diskursiv qaydalara tabe olunursa).

Belə ki, M. Şarol [7, 7–41] diskursların düzgün quruluşuna (koherentliyə) cavab verən koherentliyin 4 metaqaydalarını təklif etmişdir:

1) diskursun tematik olaraq genişləndirilməsini (açılmasını) təmin edən pronominalizasiyalara və diskursiv anaforalara, presuppozisiyalı işarələrə, inferent reprizalara aidiyyəti olan təkrarlanma qaydaları (méta-règle de répétition);

2) daim yenilənən semantik informasiyadan ibarət olan proqressiya qaydası (méta-règle de progression);

3) diskursun məzmununa zidd olan semantik elementin tətbiqi imkanının yoxluğundan ibarət olan qeyri-zidd qayda (méta-règle de non-contradiction);

4) dünya representasiya faktları ilə əlaqəli olan əlaqə qaydası (méta-règle de relation).

V. Kombet [8, 74–86], diskurs səviyyəsində diskursiv kompetensiyayı və realizəni fərqləndirərək belə güman edir ki, diskurs cümlə kimi üst struktura (structure de surface) və alt struktura (structure profonde) malik olmalıdır. Sonuncu (alt struktur) diskursun mövzusu ilə sıx şəkildə əlaqədar olub, burada bir mövzudan digərinə keçid vacibdir və bu da M. Şarolun yuxarıda təklif etdiyi sadalanan metaqaydaların aktuallaşmasını nəzərdə tutur.

J. Kurtes [9, 302] diskursda üç səviyyəni fərqləndirir:

1) fiqurativ (beş duyğu orqanlarına – görməyə, eşitməyə, lamisəyə, dadbilməyə və iybilməyə, yəni insanın qavrayışı ilə bağlı olan funksiyalara aid ola bilən hər şey);

2) tematik (insanın mental səviyyəsini təşkil edən, insanın daxili dünyası ilə əlaqədə olan konseptual səviyyə);

3) aksioloji (digər terminə xələl gətirməklə bir terminə üstünlük verməkdən ibarət olan).

Diskursun təhlili problemləri və metodları indiyə kimi qeyri-müəyyən qalır, çünki onlar nəinki linqvistikanın, o cümlədən də, sosiologiya, psixologiya, fəlsəfə və s. kimi digər elmlərin öyrənilməsinin predmetidir. Diskurs (discours) əksər hallarda nitq anlayışına (parole) sinonim və dil ilə qarşıdurmada olan (langue) termin kimi təyin olunur – [12, 8–39.]. D. Mengeno diskurs termininin işlədilməsində ən azı 6 mənəni göstərir:

1) struktur linqvistikada *parole* termininin sinonimi kimi işlədilir;

2) cümlədən (transphrastique), məlumatdan, ifadədən fərqli olaraq, daha yüksək dərəcəli linqvistik vahid kimi şərh olunur;

3) 2-ci ifadəni əmələ gətirən, cümlələrin əlaqələndirilməsi qaydalarının toplumu kimi linqvistik təhlil ilə əlaqələndirilir;

4) fransız diskursiv təhlil məktəbi ilə əlaqələndirilir, burada ifadə cümlələrin ardıcılığı kimi və diskurs diskursiv mexanizmi nöqtəy-nəzərdən nəzərdən keçirilən ifadə kimi müqayisə edilir;

5) E. Benvenistin nəzəriyyəsində geniş mənada işlədilir (*Il faut entendre 'discours' dans sa plus large extension: toute énonciation supposant un locuteur et un auditeur, et chez le premier l'intention d'influencer l'autre en quelque manière* [5, 242.]);

6) əksər hallarda *langue/discours* zidd olur, burada dil bitmiş kimi, nisbətən sabit elementlərin toplusuna nisbətən qarşı qoyulur, yaradıcı fəaliyyət realizə olunan diskursa, adətən, gözlənilməz (imprévisible) dil vahidlərinə yeni mənə verir.[13, 11-12.].

D. Mengeno sonrakı elmi işlərdə diskurs terminin işlənmə sahəsini genişləndirir. Bu, nəinki interaktiv aspektdə ifadə və pragmatika nəzəriyyəsində tədqiqat obyektini kimi baxılan ifadə–prosesdir, eləcə də, müəyyən sosioloji və ya ideoloji mövqedən irəli gələrək sonsuz sayda ifadələrin əmələ gəlməsini determinasiya edən şərtlərin sistemi, eləcə də, tarixi, sosial, intellektual qaydaları qeydə alan mətn-yazılı ifadənin ekvivalenti kimi nəzərdən keçirilir.

Terminlərin hər cür işlədilməsi zamanı nitq (parole), mətn (texte), vahid kimi ifadə (énoncé) və proses kimi ifadə (énonciation) anlayışlarına rast gəlmək mümkündür. Diskurs nəzəriyyəsinin problemləri və onların təhlili metodları

elmi tədqiqatlarda müxtəlif cür işıqlandırılır. Adətən, iki yanaşma üsulunu ayırd edirlər: ingilis-sakson və fransız.

Fransız məktəbində diskursun tipologiyası mətnlərin yazılı normativ tipinə, ingilis-sakson məktəbində isə diskursun tipologiyası adi gündəlik şifahi danışq tipinə yönəldilir. Fransız məktəbinin tədqiqatları obyektin qurulması məqsədilə izahat formasına əsaslanır.

Diskursun ingilis-sakson nəzəriyyəsi kommunikasiya məqsədlərinin aşkar olunmasına təsvir-istifadəyə yönəlir, bunun nəticəsində obyektin immanentliyi təyin olunur. Strukturalizm diskursun təhlili ilə məşğul olan fransız məktəbi üçün metodik əsas olub, ingilis-sakson məktəbi üçün (lingvistik psixologiya və sosiologiya ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olur) interaksionizmdir. Və ən nəhəyə, diskursun təhlili ilə məşğul olan fransız məktəbi lingvistikaya əsaslanır. İngilis-sakson məktəbinin kökləri antropologiyaya söykənir.

Bütün dilçilərin söyləri «adekvat» diskursun qeyri-mətdən formal şəkildə fərqiinə, və burada iştirak edən diferensial əlamətlərin aşkar olunmasına yönəlmişdir. Diskursun səciyyəvi əlamətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilir:

intensional (intentionalité) əlamətlərə əsasən, mətn diskursu başlıca olaraq kommunikasiya aktıdır, onun vasitəsilə danışan verbal kanaldan istifadə etməklə həmsöhbəti ilə qarşılıqlı fəaliyyətə girməyə cəhd göstərir;

adekvat (adéquation) əlamətlərə əsasən, o, mətn diskursu üçün onun aktuallaşmasında iştirak edən bir-sıra qeyri-lingvistik hallarla uyğundur;

tematik (topicalité) əlamətlərə əsasən, mətn diskursu nəyə isə aid olmalı, lakin ən azı həmsöhbət ilə aparılan bir səciyyəvi, məlum və identifikasiyalı diskursu inkişaf etdirməlidir;

informativ (informativité) əlamətlərə əsasən, diskurs hər hansı bir minimal informasiyalı məzmunu toxunaraq, mümkün olan tautoloji təşkilatı qeyri-mətnin sərhədlərinə doğru çəkməlidir və burada informasiyanın heç bir inkişafı yoxdur.

60-cı illərin sonundan başlayaraq geniş şəkildə müzakirə olunan diskursun semantik əlaqəsinin iki ayrılmaz cəhətləri *koherentlik* (cohérence) və *koheziya* (cohésion) olub, həm diskursun təhlilinin metodologiyası, həm də konseptlər kimi çıxış edir. Koherentlik termininin iki mənası vardır:

1) 'mətnə uyğunluq' termini sinonim kimi işlədilir;

2) texniki əhəmiyyətə malik olub, birbaşa leksika ilə ifadə olunmayan semantik

münasibətlərlə əlaqəli olur.

1. *Koherentlik və mətnə uyğunluq*. Koherentlik mətnə uyğunluğa yaxın mənada verbal qarşılıqlı fəaliyyət zamanı dinamik və statik kateqoriya kimi təhlil oluna bilər. Bu cür kontekstdə 'koherentlik və mətnə uyğunluq'

diskursu yalnız həmsöhbətin mövcudluğu zamanı mövcud ola bilər. Realizə olunan koherentlik bir fərdin diskursunun digər fərd tərəfindən kommunikativ diskurs kimi tanınmasıdır. Burada söhbət əvvəlcədən elmi təhlil nailiyyətindən deyil, əsassız və davamlı qaydada aparılan elmi təhlildən gedir (intangible). Diskurs faktlarının təhlili zamanı bu anlayışın qeyri-daimi və ötəri xarakteri və onların əsas aspektlərinin və invariantlarının meydana çıxması zamanı müstəsna çətinlik buradan yaranır.

2. *Terminin texniki mənasında koherentlik.* Koherentlik hadisəsinə bu cür yanaşma diskursiv tədqiqat obyektinin xüsusi aspektini qeyd edir. O, cümlələrin ardıcılığı kimi deyil, faktların və ya hadisələrin toplumunun ifadə olunması kimi qavranılır. Koherentlik insan təfəkkürünün universal xassəsi kimi çıxış edir və müxtəlif hadisələr arasındakı münasibətlərin fərd tərəfindən müəyyən olunmasına imkan yaradır. Dil vasitəsilə ifadə olunan diskursiv koherentlik bu cür rəqərdə insan fəaliyyətinin koqnitiv funksiyaları ilə bağlı xüsusi təzahürün öyrənilməsidir.

Koheziya əksər hallarda semantik əlaqənin leksik-qrammatik aspekti kimi təyin edilir. Təbii dillərdə bir cümlənin “məna elementlərini” həll etmək və bu ifadənin digər cümləsinə keçmək xüsusiyyətinə malik olan sözlər mövcuddur. Adətən, bu cür sözlər haqqında deyirlər ki, onlar eksplisit presuppozisiya vasitəsidir. Fransız dilində 3-cü şəxs əvəzliyini buna misal göstərmək olar. Oxucu ikinci cümlədə *ils* əvəzliyinə rast gəldikdə, əvvəlki ifadədə onun üçün referent axtarır, çünki, bu söz xüsusi referensiyaya malik deyildir.

Bu cür sözlər diskursun “tekstuallığının” formalaşmasına xidmət edir. Koheziyanın təhlili metodoloji xassəyə malik 5 fərziyyəyə əsaslanır.

1. Koheziya münasibətləri sahəsi. O, cümlə çərçivəsi səviyyəsində baş verir.

2. Koheziya vasitələrinin yönümlülüyü. O, bu münasibətin təhlili zamanı koheziya vasitəsi ilə ondan əvvəlki hadisə arasındakı qaydanın müəyyən olunmasından ibarətdir. Referent reprizadan əvvəl gəldikdə koqeziv münasibət anaforik ola bilər, əks halda isə, referent reprizadan sonra gəldikdə, katoforik olur. Qeyd etmək lazımdır ki, birinci (anaforik) istiqamət müşahidə olunan faktların səviyyəsində diskursda tez-tez rast gəlinir, şifahi nitqdə isə katoforik istiqamət daha böyük yer tutur.

3. Koqeziv münasibətlərin təbiəti. O, təkrarlanan terminin (reprizanın) referentinin keyfiyyətindən ibarətdir, diskursda leksik qaydada realizə olunursa, o zaman burada endoforik (endophorique) koqeziv münasibətdən bəhs olunur. Əgər bu referent diskursda leksiki qaydada realizə olunmursa, yalnız diskursun situativ kontekstinin ekstralinqvistik reallığında əksini tapırsa, o zaman burada eqzoforik (exophorique) koqeziv münasibətdən bəhs olunur. Məsələn, *Je pense que j'ai mis mon portable là-bas* ifadəsini tələffüz

edərkən həmsöhbətə işarə olunan yeri göstərirlər. Yalnız endoferik tipli koqeziv münasibətlər koqeziyada iştirak edir. İkinci tipin münasibətləri praqmatikaya aid olub, deyxis bəlməsində tədqiq olunur.

4. Koqeziv münasibətlərin yayılması sahəsi. Bu sahə koheziya vasitəsinin referentinin ölçüsünün təyin olunmasından ibarətdir. Burada 3 vəziyyəti ayırd etmək mümkündür:

a) koheziya vasitəsi yalnız bir sözü təkrarlamaq bilər;

b) bütöv bir cümləni və onun bir hissəsini təkrarlamaq bilər;

v) bir sıra cümlələrdən ibarət olan diskursun bütöv bir parçasını təkrarlamaq bilər.

5. Koheziya vasitələrinin tipləri. Linqvistik ədəbiyyatda yekdil olaraq koheziya vasitələrinin 2 böyük sinfi fərqləndirilir: *qrammatik koheziya* və *leksik koheziya*.

Qrammatik koheziya şəxs əvəzliyi, yiyəlik sifəti və ya bağlayıcı kimi sözlərin qapalı sinfini əmələ gətirir. Koheziyanın leksik tipi qrammatik kateqoriyaların açıq sinflərinin leksemlərindən: isimdən, fəldən və zərfdən ibarətdir.

Adətən, fransız dilində qrammatik koheziya vasitələri arasında şəxs əvəzliyi, yiyəlik əvəzliyi, işarə əvəzliyi, qeyri-müəyyənlik əvəzliyi, yiyəlik sifəti, işarə sifəti, komparativ, bəzi zərflər, ellips, bağlayıcı qeyd edilir. Leksik koheziya təhlil üçün daha mürəkkəbdir. Onun təzahür halları qrammatik koheziyada olduğu kimi bir o qədər də nəzərə çarpmır.

Koheziyanın linqvistik vasitələrinin birinci sinfinin identifikasiyası sözlərə deyil, məsələn, eksplisit təkrar hallarında olduğu kimi, onları təşkil edən diskursun onları əlaqələndirməsi faktına istinad edir (réitération explicite).

Koheziyanın leksik vasitələrinin ikinci sinfi paradiqmatik leksik-semantik münasibətlər vasitəsilə realizə olunur. Bu cür münasibətlər binar xarakterə malik ola bilər: pilləli (chaud, froid), direksiyalı, pilləsiz kontrastlar (présent, absent), kontrastlar (aller, venir), əlavə (garçon, fille), konversiv predikatlar (ordonner, obéir), və qeyri-binar xarakter: morfoloji derivasiya (manger, mangeur), hiponimlik (chêne, arbre), sinonimlik (hair, détester), antonimlik (beau, laid), bütöv-hissəli (freins, automobile), hissə-hissə (menton/bouche), seriyalar (məsələn, say), dövrlər (məsələn, həftənin günləri). Koheziya problemi indiyə kimi sona qədər öz həllini tapmamışdır. Bu gün alimləri maraqlandıran məsələlər arasında növbəti amillərə aidiyyəti olan 4 daha vacib məsələləri göstərmək mümkündür: *paradiqmatik kollokasiya* (leksik-semantik münasibətlər vasitəsilə həyata keçirilir), *sintaqmatik kollokasiya* (leksemlər arasındakı əsaslı münasibətlərin öyrənilməsindən ibarətdir), *koqeziv qüvvə anlayışı* (qarşılıqlı əlaqədə olan leksemlər mətnə nə qədər yaxın yerləşirsə, koqeziv qüvvədə bir o qədər

böyük, leksemin tezliyi nə qədər çoxdursa, koheziv münasibətlər də bir o qədər güclü olur), *koheziya və mətnə uyğunluq*.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədov A, Məmmədov M. Diskurs tədqiqi. Bakı: BDU. 2016, 112 s.
2. Məmmədov A, Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu. 2010. 92 s.
3. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil. 2010, 155 s.
4. Angermüller J. « L'analyse du discours en Europe », in Bonnafous S. & Temmar M. (éds), *L'analyse du discours en sciences humaines*, Paris, 2007. Ophrys.
5. Benveniste E. Problèmes de linguistique générale. – P.: Gallimard, 1966. – p. 242.
6. Bonnafous (Simone) et Temmar (Malika) (éds), *Analyse du discours et sciences humaines et sociales*. Paris, Éditions Ophrys, coll. « Les Chemins du discours », 2007, 166 p.
7. Charolles M. Introduction aux problèmes de la cohérence des textes // *Langue française*. – 1978. – № 38. – P. 7–41.
8. Combettes B. Thématization et progression thématique dans les récits d'enfants // *Langue française*. – 1978. – № 38. P. 74–86.
9. Courtés J. *Analyse Sémiotique du Discours*. – P. : Hachette, 1991. – 302 p.
10. Détrie C., Siblot P., Vérine B. Termes et concepts pour l'analyse du discours. Une approche praxématique. – P.: Hachette, 2001. – P. 24–27.
11. Halliday M.A.K. *Language Structure and Language Function* // Lyons. J. *New Horizons in Linguistics*. – Middlesex (U.K): Penguin Books, 1970. P.46–79.
12. Maingueneau D. *Initiation aux méthodes de l'analyse du discours*. – P.: Hachette, 1976. P.8–39.
13. Maingueneau D. *Op.cit.* – P. 11-12.
14. Reboul A., Moechler J. *Pragmatique du discours*. – P.: Armand Colin, 1998. – 220 p.
15. Костюшкина, Г.М. *Современные направления во французской лингвистике [Текст] / Г.М. Костюшкина*. – М.: УРСС (ЛИБРОКОМ), 2009. – 304 с.
16. Костюшкина Г.М. *Современные направления исследования: сборник научных трудов*. – М.: РАН. Институт языкознания, 2007. – С.119–129.

Егана Оруджева

Теория дискурса во французской лингвистике Резюме

В статье «Теория дискурса во французской лингвистике» проанализирована проблема дискурса во французском языке. Данная статья имеет большое значение в теоретическом плане. В статье анализируются мысли, связанные с дискурсом, и эти мысли делятся на

исторические периоды. Здесь также изложены мысли различных ученых. Отмечены различия между лингвистами французской и англосаксонской школ. В ней также отмечено, что Французская лингвистическая школа, которая занимается анализом дискурса, базируется на лингвистике, в то время как англо-саксонская школа базируется на антропологии. Отличающие черты дискурса сгруппированы по интернациональным, адекватным и информативным признакам. Здесь когезия, конверсия были определены как основные черты дискурса. Значения этих терминов были прояснены и широко проанализированы.

Yeganə Orucova

**Discourse Theory in French linguistics
Summary**

In the article the problem of discourse theory in French linguistics is analyzed. The article is of more theoretical importance. Here different ideas connected with discourse, which are divided into historical periods, have been studied. The thoughts of different scientists are highlighted in the article. Also, the differences between French school and English-saxon schools have been pointed out. It has been mentioned that the French linguistic school, which is engaged in the analysis of discourse is grouped into intentional, adequate and informative features. Cohesion and conversion have been determined as the main features of discourse. The meanings of these terms have been widely analyzed.

Rəyçi:

Əsgər Zeynalov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor